

Friedricho Nietzsche's politinė filosofija kaip politinė antropologija

Jūratė Baranova

Vilniaus universiteto
Filosofijos institutas
E. paštas jurabara@gmail.com
ORCID <http://orcid.org/0000-0003-4085-2737>

Santrauka. Straipsnyje keliamas ir tiriamas klausimas, kaip apskritai galima Friedricho Nietzsche's politinė filosofija. Diskutuojama su Tracy B. Strongo prielaida, kad Nietzsche's politinė filosofija kaip transcendentalinė dedukcija apskritai nėra galima. Autorės manymu, toks klausimo kėlimas prasilenkia su Nietzsche's filosofijos prielaidomis ir padaro problemišką ir kitų jo filosofijos aspektų interpretavimą. Kita vertus, straipsnyje atkreipiamas dėmesys į įvairiausias galimas Nietzsche's politinės minties interpretavimo strategijas. Visų pirma – į Nietzsche's „nacijifikavimo“ ir „denacijifikavimo“ klausimą, į jo filosofinės minties integravimo į šiuolaikinių politinės minties diskursą galimybes. Straipsnyje prieinama prie išvados, kad šiame tyrime ne visai prasminga kelti klausimą apie Nietzsche's politinės filosofijos galimumą klasikine normatyvine to žodžio prasme, tačiau išvelgiama galimybė diskutuoti Nietzsche's politinės antropologijos, paremtos tautų psichologija, klausimais. **Pagrindiniai žodžiai:** Friedrichas Nietzsche, politinė antropologija, tautų psichologija, nacizmas, liberalus ironikas

Friedrich Nietzsche's Political Philosophy as Political Anthropology

Abstract. The article starts with the question: how is the political philosophy of Friedrich Nietzsche even possible? The author discusses with Tracy B. Strong's presumption that Nietzsche's political philosophy is not possible as a transcendental deduction. The author supposes that this type of question clashes with the premises of Nietzsche's thinking and also undermines the interpretation of the other aspects of his philosophy. First of all: the question of *nazification* and *denazification* of Nietzsche's thought. The article comes to the conclusion that in the scope of recent investigation there is not much sense in raising the question whether Nietzsche's political views are political philosophy in the normative meaning of the term, but it is possible to discuss the question of political anthropology as the psychology of the nations Nietzsche was really interested in.

Keywords: Friedrich Nietzsche, political anthropology, psychology of nations, Nazy, liberal ironist

Received: 22/05/2020. Accepted: 24/08/2020

Copyright © Jūratė Baranova, 2020. Published by Vilnius University Press.

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Įvadas

Politinis filosofas paprastai kelia klausimą apie hipotetinės politinės struktūros pagrįstumą, siejant su problema „Kas yra teisingumas?“¹ Filosofinė antropologija kyla iš kito Kanto klausimo „Kas yra žmogus?“¹ Filosofinė antropologija – viena iš filosofijos krypčių. Martinas Buberis rašo, kad XX amžiaus antropologija turi žinoti, kad yra ne tik žmogus kaip rūšis, bet ir tautos, yra ne tik žmogaus siela, bet ir žmonių tipai bei charakteriai, yra ne tik žmogaus gyvenimas, bet ir gyvenimo pakopos (Buber 1992: 34). Antropologinis tyrimas skatina pamatyti apmaštomą objektą jo kultūros kontekste, lyginti skirtingų kultūrų ypatybes. Buberis rašė: „Graikas nori pasaulį *įveikti*, žydas nori jį *išbaigti*; graikui pasaulis tiesiog yra, žydui jis *tampa*; graikas stovi *prieš* pasaulį, žydas yra *į* pasaulį *įpintas*; graikai pažįsta pasaulį *mato* aspektu, žydas – *prasmės* aspektu; graikui veiksmas yra pasaulyje, žydui pasaulis yra veiksmė“ (cit. pagal Sodeika 1998: 13). Kita vertus, klausimas, kaip politinės galios siekimas susijęs su žmogaus prigimtimi, pasuka antropologinį diskursą link politinės antropologijos, kaip, pavyzdžiui, Helmutho Plessnerio knygoje *Galia ir žmogaus prigimtis* (1931) (Plessner 2018). Normatyvi politinė filosofija svarsto galios santykių politinėje struktūroje iš „kas būtų, jeigu būtų“ perspektyvos, o politinė antropologija – iš empirinės realybės perspektyvos. Ji traktuoja politinius santykius kaip neatsiejamą konkretaus sociumo kultūros raišką. Šiuo metu yra išskiriamos įvairios antropologijos pakraipos: lingvistinė antropologija, kultūrinė antropologija ir t. t. Politinė antropologija traktuojama kaip socialinės arba kultūrinės antropologijos dalis (žr. Brown et al. 2020). Politinėje antropologijoje pagrindinis dėmesys skiriamas sociumui, ne valstybei (Clastres, 1990). Šiuolaikiniame politiniame teoriniame diskurse ji reflektuoja aktualias socialines problemas (žr.: Horvath et al. 2020; Horvath et al. 2018). Ji aprėpia ir Buberio numatytą filosofinę antropologiją, ir kitus socialinius bei humanitarinius mokslus – yra tarpdiscipliniška².

Ši straipsnį inspiravusi teorinė intriga yra klausimas, ar Nietzsche's politinė filosofija apskritai galima. Jis bus svarstomas poskyryje „Nietzsche's politinė filosofija kaip 'transcendentalioji dedukcija'“. Bus aiškinamos imanentinės tokios abejonės priežastys, išplaukiančios iš paties Nietzsche's filosofijos, o poskyryje „Nietzsche's 'nacifikacija' ir 'denacifikacija'“ – ir išorinės šios politinės minties recepciją apsunkinančios aplinkybės. Bus keliamas klausimas, kaip galima pagrįsti Nietzsche's „antinacizmą“. poskyryje „Nietzsche's 'politinis atgimimas'“ bus aptariamoms šiuolaikiniame politiniame diskurse išryškėjusios Nietzsche's „reabilituotos“ politinės minties traktavimo strategijos ir nužymima autorės pasirinkta perspektyva. O poskyryje „Psichologija kaip sielos tyrimas ir kaip tautų antropologija“ keliant klausimus pačiam Nietzsche's tekstui – jo veikalo *Anapus gėrio ir blogio: Ateities filosofijos preliudija* aštuntajam skyriui *Tautos ir tėvynės* – bus pagrindžiama straipsnio tezė: Nietzsche iš tiesų nesukūrė politinės filosofijos normatyvine to žodžio prasme. Tačiau jo politinėms problemoms skirti tekstai gali būti traktuojami

¹ Plačiau žr. Kantas 2010 ir Baranova 2001.

² Žr. taip pat Agnes Horvath redaguojamą žurnalą *International Political Anthropology*, <https://www.politicalanthropology.org/>.

kaip politinė antropologija būtent Buberio nusakyta prasme. Viena iš konstruktyviausių čia išsakytų Nietzsche's išvalgų, autorės manymu, yra ta, kad jis numatė dviejų priešingų polių – buvimo geru europiečiu bei buvimo tautos patriotu – nuolatinės įtampos ir dinamikos neišvengiamybę.

Nietzsche's politinė filosofija kaip „transcendentalioji dedukcija“

Nietzsche's politinė filosofija kaip „transcendentalioji dedukcija“³ iš viso neegzistuojanti, sako Nietzsche's politinių transfigūracijų tyrinėtojas Tracy B. Strongas, knygos *Friedrich Nietzsche and the Politics of Transfiguration* (1975) autorius. To, anot jo, nebūtų pagalima pasakyti apie kitus Nietzsche's filosofijos aspektus. Straipsnyje *Nietzsche's neteisėtas politinis pasisavinimas* (Strong 1999) jis rašo, kad apskritai Nietzsche's tekstai po 1880-ųjų liudija filosofo siekį nuodugnai tirti įvairias filosofines problemas. Strongas išvelgia, kad veikalą *Apie moralės genealogiją* galima vertinti kaip moralės reiškinių „transcendentalią dedukciją“, *Anapus gėrio ir blogio* – kaip *Wissenschaft*, t. y. pažinimo, *Štai saulėlydį* – kaip autoriteto, *Štai taip Zaratustra kalbėjo*, šalia kitų temų – kaip institucijų, *Ecce homo* – kaip paties rašymo, asmenybės autorystės transcendentalią dedukciją. Tačiau Nietzsche neparąšęs knygos, kuri tyrinėtų politiką kaip objektą. Jo tekstai apie politiką išbarstyti po kitoms temoms skirtus tekstus. Kaip rašo Strongas (1999: 139), „šios knygos yra, kaip mums šiandien magėtų pasakyti žvelgiant į *Tragedijos gimimą*, Nietzsche's *transcendentaliosios dedukcijos*. Bet nėra knygos, kuri traktuotų politiką taip, kaip kitos traktuoja savuosius objektus“.

Galima suabejoti būtinybe Nietzsche's tekstus traktuoti taikant transcendentaliosios dedukcijos kriterijų. Juo labiau, kad pats Strongas sako, kad Nietzsche nėra labai griežtas transcendentaliosios dedukcijos filosofas, nes niekur nekeliąs klausimo „Kaip mums yra galimas X pažinimas?“ Veikiausiai jis bando užklausti, kokį būtent subjektą konstituoja būtent toks jo aktyvumas, o ne kitoks. Kas nutinka šiuolaikiniame [Vakarų] pasaulyje tiems, kurie šias sritis bando tirti. „Subjektas yra aktyvumo pasekmė, bet ne jo šaltinis“, – mano Strongas (1999: 139). Todėl klausimas „kokį subjektą konstituoja būtent politinės veiklos perspektyva?“ gal visgi gali būti keliamas ir iš Nietzsche's filosofijos perspektyvos, surenkamas iš gabalėlių, nesant vientiso teksto. Loginės negalimybės mes neišvelgiame. Juo labiau, kad Strongo nurodyta knyga *Štai taip Zaratustra kalbėjo* irgi aprėpia platesnį temų ir problemų spektrą nei vien Strongo išskirtą institutų transcendentalią dedukciją. Laiške Burckhardtui Nietzsche rašė, kad *Anapus gėrio ir blogio: Ateities filosofijos preliudija* yra stilistiškai kitokia, tačiau tos pačios *Štai taip Zaratustra kalbėjo* filosofijos santrauka (Burnham 2007: xiii). O ir *Anapus gėrio ir blogio* nesuvedama vien tik į pažinimo problemą, nors ji ir yra dominuojanti. Veikalas taip pat svarsto moralės fenomeną, religijos filosofijos klausimus. Daug dėmesio Nietzsche skiria taip pat asmens tapatumui: pasiūlo savąją subtilaus ir kilnaus asmens sampratos bei ugdymo viziją. Kita vertus, kai

³ Strongas konceptą „transcendentalioji dedukcija“ ima iš kabutes, tuo nurodydamas, kad Nietzsche's atveju vartoja jį su išlygomis.

kurie Nietzsche's politinės minties aspektai kurį laiką buvo nutylimi. Kyla klausimas – dėl politinių ar dėl filosofinių priežasčių?

Nietzsche's „nacifikacija“ ir „denacifikacija“

Viena iš priežasčių, kodėl Nietzsche's politinės minties aspektai kurį laiką nebuvo pakankamai tyrinėjami, buvo jo palikimo įtraukimas į nacizmo teorines ištakas⁴. Akivaizdu, kad pats filosofas tame nedalyvavo⁵. Nėra aišku, kiek pats Hitleris skaitė Nietzsche'ę. Nors Benito Mussolini buvo akivaizdžiai susipažinęs su Nietzsche's raštais ir buvo ilgalaikis filosofo gerbėjas, Hitleris Pirmojo pasaulinio karo metu būdamas kareiviu kuprinėje nešiojosi visgi ne Nietzsche's, o Schopenhauerio raštus. Nėra nuorodų į Nietzsche'ę ir *Mein Kampf* (nors yra į Schopenhauerį). Kita vertus, vienoje iš savo kalbų Hitleris įtraukė Nietzsche'ę kartu su Schopenhaueriu ir Kantu į savo antisemitines spekuliacijas. Jis pareiškė: „Mūsų pasaulio dalyje žydai tuoj pat pašalintų Schopenhauerį, Nietzsche'ę, Kantą. Jeigu bolševikai mus valdytų du šimtus metų. Kokius praeities darbus mes perduotume savo palikuonims? Mūsų didieji žmonės būtų užmiršti arba jie būtų pristatyti ateities kartoms kaip nusikaltėliai ir banditai“ (Golomb, Wistrich 2002: 2). 1944 m. spalio mėnesį nacistinėje Vokietijoje buvo švenčiamos šimtosios Nietzsche's gimimo metinės. Nacių ideologas Alfredas Rosenbergas Veimare pasakė oficialią kalbą, kurioje nacionalsocializmo įtaką prilygino Nietzsche's įtakai: suprask, nacionalsocializmo judėjimas užtemdęs likusį pasaulį lygiai kaip Nietzsche, individas, užtemdė savo laikmečio galias. Nietzsche's *nacifikacija* Trečiajame reiche yra istorinis faktas (Golomb, Wistrich 2002: 2).

Denacifikuoti Nietzsche'ę reikėjo specialių pastangų. Prancūzijoje šios misijos ėmėsi ištikimas Nietzsche's gerbėjas rašytojas ir filosofas Georgesas Bataille'is (1897–1962). Bataille'is žavėjosi Nietzsche, jam Nietzsche buvo filosofas Dionisas, kadangi jis ėjo savo vidinės patirties keliu vedamas tik įkvėpimo ir neryžtingumo, – jį domino ne pažinimas, ne loginės operacijos, o tik pats gyvenimas, Bataille'io žodžiais tariant, jo kraštutinumai, vienu žodžiu – pats patyrimas (žr. Bataille 1988: 130–158). Bataille'is kartu su André Massonu (1896–1987), Pierre'u Klossowski'u (1905–2001), Jeanu Wahlu (1888–1974) ir Rogeriu Caillois (1913–1978) buvo įkūręs slaptą *Acephale* draugiją, kurios vienas iš tikslų buvęs apsaugoti ir apginti Nietzsche'ę nuo nacistinių jo interpretacijų ir bandymų

⁴ Žr. Lang 1990.

⁵ Praėjus trisdešimt ketveriems metams po Nietzsche's mirties 1934 metais Adolfas Hitleris Nietzsche's sesers Elisabeth Förster-Nietzsche kvietimu apsilankė Nietzsche's muziejuje Veimare, jį lydėjo fotografas Heinrichas Hoffmannas. Atrodytų, kad pagrindinis vizito tikslas buvo nufotografuoti Hitlerį, pasisukusį profiliu ir kontempliuojantį Nietzsche's biustą. Nuotrauka nelabai pavykusi. Fiureris stovi prie lango, iš kairės. Filosofo biustas gana toli, iš lango dešinės pusės, kampe, matosi tik jo pusė. Atrodo, lyg fiureris filosofo prisibijotų – laikosi iš toli. Vokietijos spaudoje nuotrauka pasirodė su užrašu „Fiureris prie vokiečių filosofo biusto, kurio idėjos apvaisino du didingus populiarus judėjimus: nacionalsocializmą Vokietijoje ir fašistinį judėjimą Italijoje“ (Golomb, Wistrich 2002: 1). Sesuo Elisabeth ir naciai manipuliavo Nietzsche. Halevy rašo, kad Nietzsche buvo švelniai prisirišęs prie motinos ir sesers, nesėkmingai bandė seserį atkalbėti nuo jos santuokos su nacistinių pažiūrų antisemitu Försteriu (Halevy 1911: 232). Tačiau *Ecce homo*, tarsi numatydamas šį sesers ir fiurerio susitikimą, Nietzsche rašo: „Tai, kaip su manimi elgiasi motina ir sesuo, ligi pat šios akimirkos kelia man neapsakomą siaubą: čia dirba tobula pragaro mašina <...>“ (Nietzsche 2007: 18).

apkaltinti jį antisemitizmu. „Fašizmas ir Nietzsche’s mokymas vienas kitą paneigia“, – teigia Bataille’is. Pirmasis stabilizuoja gyvenimą tik esant begalinei vergystei, antrasis ne tik „įleidžia gryną orą“, bet ir „audros vėją“. Pirmasis sunaikina žmonių kultūros žavesį tam, kad išlaisvintų vietą vulgariai jėgai, o antrasis galią ir prievartą tragiškai paskiria šiam žavesiui“ (Surya 2002: 238–239). Vienas iš šios draugijos ritualų ar priesakų buvęs susitarimas nepaduoti rankos tiems, kas Nietzsche’ę bando interpretuoti per nacizmo prizmę. Prancūzų postruktūralistinę filosofiją Nietzsche pasiekė per 1961 metais išleistą Martino Heideggerio dvitomį *Nietzsche*, kur jis interpretuojamas kaip paskutinis metafizikas (žr. Heidegger 1979). Italų filosofiją Nietzsche pasiekė per Gianni Vatimo skaitymą (žr. Šerpytytė 2019: 222–225), o angliškai kalbančiose šalyse – per amerikiečių tyrinėtojų Walterio Kaufmano ir Alexanderio Nehamaso rimtas studijas (plačiau žr. Baranova 2007: 76–79).

Tačiau Nietzsche’s filosofinio mąstymo „nacificacija“ turi tendenciją grįžti. Tą liudija ir 2002 m. pasirodžiusi Jacobo Golombo ir Roberto S. Wistricho redaguota knyga *Nietzsche: fašizmo krikštaitėvis? Apie filosofijos naudą ir žalą* (Golomb, Wistrich 2002). Kai kurie tyrinėtojai ir vėl kelia klausimą – koks paties Nietzsche’s tekstų vaidmuo šiame procese? Kanto filosofija taip pat uoliai buvo studijuojama nacistinėje Vokietijoje. Tačiau nei jam, nei Schopenhaueriui, kurio veikalą Hitleris nešiojosi savo kuprinėje, neprilipo fašizmo ar nacizmo krikštaitėvio vardas, tai kodėl Nietzsche’i jis ključuojamas? Kita vertus, ar Nietzsche nebandė įtikinti, kad reikia ugdyti naują asmens ir gyvenimo būdo tipą (ką darė ir naciai). Ar nenutiko taip, kad normatyvinės etikos ir normatyvinės politikos nebuvimas įgalino klaidingai interpretuoti Nietzsche’s raštus? Ar nėra taip, kad Švietimo epochos ir krikščionybės vertybių atmetimas padaro filosofiją ypač atvirą pavojingoms interpretacijoms? Kaip pastebi Howardas Williamsas, nepaisant Nietzsche’s elitarizmo, aristokratizmo, demokratijos kritikos ir galios patoso, vis dėlto su nacizmo ideologija jis prasilenkia keliais reikšmingais aspektais: jis kritikuoja nacionalizmą, valstybės galią ir postuluoja paneuropizmą. Netgi galima išvelgti vieną perspektyvą, kuri priartina jį prie jo kritikuojamų liberalų: tai individo vertės valstybės atžvilgiu pripažinimas (Williams 1996: 27).

Kaufmannas siekdamas atskirti Nietzsche’ę nuo nacių ideologijos įrodinėjo, kad jis buvo iš esmės apolitiškas mąstytojas, atmetęs ir pangermanizmą, ir antisemitizmą. Kita vertus, jis kritikavo vokiškąjį nacionalizmą. Tačiau kyla klausimas – ar iš vokiškojo nacionalizmo kritikos seka filosofo apolitiškumas? Gal kaip tik atvirkščiai. Ar nėra tai klaidinanti strategija? Mūsų galva, būtent gilinantis į politinius Nietzsche’s minties aspektus galima geriau suvokti jo antifašistinę ir antinacistinę orientaciją.

Nietzsche’s „politinis atgimimas“

Jau minėtas Strongas prieina išvadą, kad Nietzsche’s išvalgos apskritai politikai nepritai komos, nes politika reikalaujanti gebėjimo patirti realybę. O toki gebėjimą, žvelgiant iš Nietzsche’s perspektyvos, teturėjo graikai. Ar politika gali tapti šaltiniu mūsų gebėjimui išverti realybę (*to bear reality*), – retoriškai klausia Strongas. Ir čia pat nusako, kaip jis supranta gebėjimą „išverti realybę“. Išverti realybę – tai gebėti pripažinti iliuzijas, gebėti priimti chaosą kaip neatskiriamą realybės dalį, atsisakant pasiremti vien tik apo-

loniškuoju saiko ir tvarkos principu. Strongo manymu, didžioji dalis Nietzsche's tekstų neliudija tokio gebėjimo (žr. Strong 1999: 141). Ir todėl Nietzsche's tekstai apskritai politinei teorijai nepritaikomi. Mūsų galva, kaip tik atvirkščiai – Nietzsche's filosofija yra kritinis iliuzijų demaskavimo projektas. Paties Nietzsche's mintijimo stilistika, jo aforistinis stilius, jo ironija liudija gebėjimą priimti realybės chaotiškumo iššūkį kaip savo filosofijos tikslą.

Nesivieliant į polemiką dėl kitų Nietzsche's tekstų, mūsų galva, šis aštuntasis *Anapus gėrio ir blogio* skyrius neliudija Nietzsche's kaip autoriaus imanentinės chaoso baimės. Jei artėjame prie jo ne per transcendentalinės dedukcijos prieigą, o iš kitos – iš paties Nietzsche's pasirinktos tautų psichologijos perspektyvos, galime išvelgti pakankamas filosofines prielaidas, kuriomis galima grįsti politinę antropologiją.

Kita vertus, Nietzsche's politinės minties tyrinėjimų spektras yra labai įvairus. Keith Ansell-Pearson knygoje *Įvadas į Nietzsche'ę kaip politinį mąstytoją. Tobulas nihilistas* (1994) peržvelgia Nietzsche's politines išvalgas nuo pat ankstyvųjų jo darbų, įskaitant mažai žinomą jo veikalą *Graikų valstybė*, iki jo vėlyvųjų tekstų, kur jis, anot tyrėjos, gina didžiosios politikos aristokratinį radikalizmą supriešindamas „smulkiajai“ Europos tautų nacionalizmo politikai. Į politinės filosofijos registrą įtraukiamos valios siekti galios, antžmogio, amžinojo sugrįžimo idėjos. Nietzsche's politinės išvalgos taip pat siejamos su šiuolaikinėmis politinėmis idėjomis – su feminizmu ir liberalizmu. Gal netikėčiausias susidomėjimas Nietzsche's politinėmis idėjomis yra įvykęs feministiškai orientuotų tyrėjų stovykloje (Tracy B. Strong, Ofelia Schutte, Mark Warren, William Connolly, Sarah Kofman, Luce Irigaray). Sudėtingą provokatyvų iššūkį šiuolaikinei politinei minčiai per feminizmo koncepciją narplioja dvylika autorių Paulo Pattono redaguotoje knygoje *Nietzsche, feminizmas ir politinė teorija* (1993). Įvairiausi Nietzsche's kontroversiški politinės minties aspektai (Nietzsche kaip politinis mąstytojas / Nietzsche kaip apolitiškas mąstytojas; Nietzsche ir demokratija / Nietzsche prieš demokratiją; Nietzsche apie galią ir teises; Nietzsche prieš Arendt; Arendt prieš Nietzsche'ę; Nietzsche ir biopolitika, etc.) yra analizuojami Hermano W. Siemseno ir Vasti Roodto redaguotoje knygoje *Nietzsche, galia ir politika. Permaštant Nietzsche's palikimą politinei minčiai* (2008). Tamsinas Shaw knygoje *Nietzsche's politinis skepticizmas* (2008) teigia, kad Nietzsche nesukūręs pozityvios normatyvinės politinės teorijos, tačiau jo politinis skepticizmas yra įdomus įnašas į šiuolaikinį politinį diskursą. Danielius W. Conway knygoje *Nietzsche ir politiškumas* (1997) pastebi, kad nepaisant to, jog Nietzsche's politinio mąstymo kryptingumas buvęs modernus ar net ikimodernus ir gali būti traktuojamas veikiau kaip konservatyvus respublikonizmas nei progresyvus liberalizmas, jo mąstyme buvo daug revoliucinių išvalgų, pagrindžiančių postmodernią ir poststruktūralistinę politinę mintį (Conway 1997: 2). Kai kas siūlo traktuoti Nietzsche's politines idėjas kaip anarchizmą. Šio straipsnio autorė labiausiai pritartų Nietzsche's kaip „liberalaus ironiko“ interpretacijai, kurią Richardas Rorty išsakė knygoje *Atsitiktinumas, ironija ir solidarumas* (1989)⁶. Būtent ši prieiga per Nietzsche's ironiją leidžia pamatyti jį kaip modernų politinės antropologijos filosofą.

⁶ Plačiau apie Nietzsche's ironiją kaip filosofinio mąstymo metodą žr. Baranova 2020.

Aštuntajame knygos *Anapus gėrio ir blogio* skyriuje *Tautos ir tėvynės* Nietzsche narplioja tautinio ir europinio tapatumo santykį taip, tarsi jis gyventų XXI amžiuje ir išlietų į šiuolaikinį politinės minties diskursą. Ir nagrinėja jis šias problemas kaip „liberalus ironikas“, mąstymo laisvę supriešinantis visoms įmanomoms socialinio paklusnumo formoms. Pasitelkdamas ironiją Nietzsche visų pirma teigė mąstymo laisvę. Nietzsche paklusimą rutininėms politines organizacijas palaikančioms formoms suvokia kaip didžiulę grėsmę tiesai ir vertybėms. Jo politinės antropologijos smagialio taškas – kritinio mąstymo ugdymas. Jis nurodo Kiniją kaip pavyzdį krašto, kur nepasitenkinimas apskritai ir gebėjimas daryti perversmus prieš daugelį šimtmečių išblėso. Nietzsche pranašišškai įspėjo, kad „socialistai ir Europos valstybinių stabų tarnai su savo planais ir projektais, kaip gerinti ir garantuoti gyvenimą, galėtų ir Europoje nesunkiai įvesti kinų tvarką ir pasiekti jų „laimę“ <...>“ (1995: 75). Laimę Nietzsche rašo kabutėse, leisdamas suprasti, ką jis mano apie tokią laimę. Būtent Europos vadinamasis liguistumas, jos nuolatinis nepasitenkinimas, jos polinkis daryti perversmus ir yra, anot Nietzsche’s, priežastis jos intelektualinio jautrumo, kuris yra bemaž genialumo šaltinis. Tai ir kritiško mąstymo bei laisvės šaltinis. Vakarų politinės minties istorijai Nietzsche pasitarnavo panašiai kaip Sokratas, kuris teisiama atėniečiams pasakė: „Jei kada nors būčiau ėmęs dirbti valstybinių darbų, seniai būčiau žuves ir nieko nepasitarnavęs nei jums, nei sau“ (Platonas 1968: 109). Nietzsche nekūrė pozityvios politinės koncepcijos, kuria remiantis būtų galima priimti konkrečius politinius sprendimus. Bet, kaip ir Sokratas, jis mokė bendrapiliečius pažvelgti į savo politinius prioritetus ironiškai – per distanciją, suabejoti prietarais ir nusistovėjusiomis nuomonėmis. Jo politinės minties žemėlapi galima susidėlioti iš skirtinguose tekstuose pasikartojančių fragmentų (žr. Nietzsche 1995: 61–62; 71–74; 158–159; 392–394; Nietzsche 1996: 52–53; 61–63; 97–98; Nietzsche 2002: 63–66; Nietzsche 2005: 142–143; 159–164; Nietzsche 2008: 208–229).

Straipsnio išvada ir tezė: Nietzsche iš tiesų nesukūrė politinės filosofijos normatyvine to žodžio prasme. Tačiau jis gali būti traktuojamas kaip politinis antropologas. Tolesniuose skyriuose bus siekiama šią tezę įrodyti keliant klausimus pačiam Nietzsche’i.

Psichologija kaip sielos tyrimas ir kaip tautų antropologija

Tikrasis Nietzsche’s politinės antropologijos herojus ir yra stiprus individas. Kitas politinės antropologijos dėmuo yra tauta. Skirtingai nei valstybė, kurią Nietzsche vadina šalčiausiu „iš visų šaltų siaubūnų“, tauta jam yra „meilės ir tikėjimo, paties gyvenimo išraiška“ (Nietzsche 2002: 65). Nietzsche vienu ypu peršoka nuo individo psichologijos prie tautų psichologijos antropologinio tyrimo. Jis vertino tautų sielos slaptąją raišką, formulavo teiginius apie tautų būdo ypatybes.

Nietzsche taip pat, kaip ir individo, domisi ir tautų psichologija. Jo tekstuose rasime įvairių kultūrologinių svarstymų įvairių tautų antropologinių ypatybių klausimais: anglus traktavo kaip ypač negabius filosofijai, o Prancūziją – kaip dvasingiausios ir rafinučiausios Europos kultūros buveinę ir aukštąją skonio mokyklą (Nietzsche 2020: 235). Nietzsche netgi buvo linkęs mąstyti apie tokį iš pirmo žvilgsnio neregimą darinį kaip tautos siela ir netgi kalbėjo apie vokiečių sielos ypatybes. Hegelis, pavyzdžiui, Nietzsche’s manymu,

sugebėjo savo filosofijoje išreikšti vokišką sielą. Nietzsche rašo: „Užsieniečius stebina ir traukia mįslės, kurias jiems užmena prieštaringa vokiškosios sielos prigimtis (ją Hegelis traktavo kaip sistemą, o Richardas Wagneris išreiškė muzika)“ (2020: 244).

Herderis veikale *Mintys iš žmonijos istorijos filosofijos (Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit, 1784–1791)* taip pat vertina tautų psichologines ypatybes. Herderis rašė, kad karinga Romos dvasia pražudžiusi pati save. Lygiai tokį pat karingumo bruožą Herderis išvelgia ir vokiečių nacionaliniame charakteryje. Nuolatos kariaujant su romėnais, vokiečiams ėmė trūkti kitų dorybių, – pastebi jis šešioliktame skyriuje. Jie nenoriai dirbo žemę, klajojo iš vienos vietos į kitą. Jei viena gentis leisdavosi į kelionę, prie jos prisijungdavo kitos, taip susidarydavo kariuomenė. Gyvenimo būdas buvo gana totoriškas, – nevisiškai pritariamai konstatuoja Herderis. Kitos tautos savo darbštumu ir taikumu nusipelnė didesnės Herderio simpatijos. Jis akivaizdžiai žavisi išnykusios etruskų tautos kultūros laimėjimais. Etruskai mokėjo statyti namus, turėjo savo namo stilių, savo įstatymus. Gana palankiai Herderis vertina ir slavų tautų ypatybes. „Jie buvo mielaširdingi ir svetingi iki išlaidumo, mėgo kaimo laisvę, buvo paklusnūs ir nuolankūs, priešiški plėšikavimui ir grobimui.“ Slavų tautos norėjusios gyventi taikiai ir būti paliktos ramybėje, jos nekūrė armijos, bet tai jas pražudė, tai, anot Herderio, jog „daugelis tautų, ypač vokiečiai, jų atžvilgiu didžiai nusidėjo“ (Herder 1977: 471).

Nietzsche, kaip ir Herderis, buvo linkęs kritiškai vertinti savo tautos nacionalines antropologines ypatybes, tačiau jis mato vokiečių tautos sielą daug sudėtingesnę ir daugiasluoksnes, nei ją matė Herderis. Ji gąsdinanti, – sako Nietzsche. Kodėl? Nietzsche (2020: 217) atsakytų:

Kaip tauta, atsiradusi klaidai susimaišius ir susikryžminus rasėms, galbūt netgi su ikiariškų elementų persvara, kaip „vidurio tauta“ visomis prasmėmis, vokiečiai yra sunkiau suvokiami, platesnės natūros, prieštaringesni, mažiau žinomi, labiau neapskaičiuojami; labiau stebinantys, labiau gąsdinantys negu kitos tautos, – juos sunku a p i b r e ž t i, ir jau vien tai kelia prancūzų nevilį. Vokiečiams labai būdinga tai, kad jiems visada rūpi klausimas „kas yra vokiška?“

Kita vertus, Nietzsche's požiūriu, tai silpna tauta, palyginti kad ir su prancūzais bei italais ar anglais. Pagal kokį kriterijų Nietzsche taip sprendžia? Nietzsche's atsakymas: santykis su žydais yra kriterijus. Skirtingai nuo Herderio, kuris rašė apie žydus kaip parazitinį augalą, prisisiurbusį prie visų Europos tautų (1977: 333), Nietzsche žydus pripažįsta esant stipriausia lygiaverte Europos tauta. Nietzsche apie Herderio prasiveržusį antisemitizmą pasakytų – tai išduoda vokiečių tautos silpnumą. Antisemitizmas išduoda tautos, kultūros, individo silpnumą. Antisemito figūra Nietzsche's tekstuose išryškėja kaip silpnos, nuskurdusios asmenybės tipas. Jis jaučia prievartos ir žiauraus kitų išnaudojimo poreikį (*Gewalt*) dėl silpno savo paties galios jausmo. Jis kerštingas, reaktyvus ir jo neapykantoje slypi baimė dėl nepakankamo savitapatumo pavojaus. Knygoje *Anapus gėrio ir blogio* jis pastebi:

Aš dar nesutikau vokiečio, kuris būtų palankus žydams; ir kad ir kaip ryžtingai atsiribotų nuo antisemitizmo visi atsargūs žmonės ir politikai, vis dėlto tas atsargumas ir politika nukreipti ne prieš patį jausmą, o tik prieš jo pavojingą nesaikingumą, ypač prieš grasias ir gėdingas to nesaikingo jausmo apraiškas – neturėkime dėl to iliuzijų (Nietzsche 2020: 229).

Pats Nietzsche ne tik kad beiliuziškai pastebi giluminį vokiečių antisemitizmą, bet ir demaskuoja tokio reiškimo priežastis. Jis jas įvardija metaforiškai bei fiziologiškai. Pavadina silpnu virškinimu. Žydai tiesiog per stiprūs silpnam ir lėtam vokiečių skrandžiui – jie negeba jų suvirškinti taip, kaip tai padarė prancūzai, italai ir anglai. Kodėl žydus reikia „suvirškinti“? Nietzsche atsakytų: todėl, kad žydai yra stipriausia tauta Europoje. Silpnos ir neapibrėžtos vokiečių tautos instinktas baiminasi būti ištrintas ir sunaikintas. Todėl stengiamasi atsiriboti nuo žydų – jų nebeįsileisti. Tačiau tai ne Nietzsche's pozicija. Jis gėrįsi žydų tauta:

Be jokios abejonės, žydai yra stipriausia, atspariausia ir gryniausia rasė iš visų, gyvenančių dabar Europoje; jie sugeba prasimušti netgi nepalankiausiomis aplinkybėmis (net geriau negu palankiomis) dėl to, kad turi tam tikrų dorybių, kurios šiandien mieliai žymimos ydos ženklų, – pirmiausia dėl ryžtingo tikėjimo, kuriam nereikia gėdytis „modernių idėjų“ (Nietzsche 2020: 229).

Dar daugiau, Nietzsche mano, jog Europa turi būti žydams dėkinga. Už ką? Nietzsche (2020: 227) atsakytų:

Už daug ką, gera ir bloga, ir visų pirma už tai, kas kartu yra geriausia ir blogiausia: už didį stilių moralėje, begalinių reikalavimų, begalinių pamokymų grėsmingumą ir didingumą, visą moralinių problemų bei dilemų romantiką ir taurumą – taigi ir už tai, kas patraukiausia, apgaulingiausia ir rafinučiausia spalvų žaisme ir gyvenimo vilionėse, kurių atspindžiai šiandien žėri mūsų europinės kultūros danguje, jos vakaro danguje, – žėri ir galbūt gęsta. Mes, artistai tarp žiūrovų ir filosofų, esame už tai žydams – dėkingi.

Net ir Herderis, pavadinęs žydus parazitais, visgi galiausiai pripažįsta, jog nė viena Europos tauta negali ir negalėjo be jų apsieiti, kad jų dėka buvo sukurta daug kas gera, išplito arabų mokslas, medicina ir filosofija.

Galima manyti, kad naciai intuityviai patys juto žydų kaip stipresnės tautos grėsmę. Jiems gal ir nereikėjo Nietzsche's skaityti. Juo labiau, kad Nietzsche jei ir daro iš savo kultūrosofinių išvalgų tam tikras politines išvadas apie tai, kaipgi reiktų spręsti tą žydų klausimą, tai visiškai priešingai. Priešingai nacių šūkiui – atsiribokime nuo žydų, Nietzsche siūlo visai kitą kelią. Su gilia pagarba žydų tautai Nietzsche (2020: 230) rašo:

Nekelia abejoniu, kad žydai, jei norėtų – arba jei juos priverstų, o to, matyt, ir siekia antisemitai, – jau dabar galėtų įgyti Europoje persvarą ar net tiesiogine žodžio prasme įsiviešpatauti; kad jie to neplanuoja ir nesiekia – taip pat neabejotinai. Kol kas jie nori ir siekia, netgi kiek įkyriai, ištirpti Europoje ir būti jos absorbuoti; jie trokšta galiausiai kur nors tvirtai, teisėtai įsikurti, būti gerbiami ir baigti klajoklišką „amžino žydo“ gyvenimą; reiktų atkreipti dėmesį į šį polinkį ir veržimąsi (jis turbūt reiškia žydiškų instinktų susilpnėjimą) ir jį remti; matyt, šiuo tikslu būtų naudinga ir teisinga išvyti iš šalies rėksnius antisemitus.

Nietzsche numatė ir kritikavo galimas nacizmo užuomazgas jo dienų vokiškame nacionalizme. Nacionalizmo apraiškas tuometinėje Europoje Nietzsche vadino archajiniais „iškvailėjimo priepuoliais“. Nietzsche's vertybinis politinis idealas – siekis būti „geru europiečiu“. Kaip ir Kantas, Nietzsche numatė Europos vienijimosi būtinybę. Jis neabejojo, kad Europa eis šiuo keliu. Kai sakydavo „mes, geri europiečiai“, turėdavo galvoje

visų pirma pats save, kita vertus, ir Europos tautų likimą. Jo tekste išnyra tokia figūra kaip „viršnacionalinis ir klajoklis žmogus“ (Nietzsche 2020: 215). Toks apibūdinimas tikėtų visų pirma pačiam Nietzsche'ui. Kita vertus, jis yra ir vis labiau demokratėjančios Europos ateitis, kurios pavojus Nietzsche taip pat numatė. Svarbiausias jų – vidutinybių ir masių įsigalėjimas. Nė vienas iš šių polių negali būti tobulas ir grynas, nei kraštutinis nacionalizmas, kuris gresia „iškvailėjimo priepuoliais“, nei grynas europietiškas, kuris gresia visuotiniu suniveliavimu – vidutinybės bei masių žmogaus įsigalėjimu. Realybėje šie du poliai nuolatos pulsuoja keisdami vienas kitą. Net ir būnant „gerais europiečiais“, sako Nietzsche, „retkarčiais mus apima nacionalinis jaudulys, patriotinis slogutis, ir mūsų sielą perpildo visokie kitokie archajiški jausmai“ (Nietzsche 2020: 212–211). Nietzsche nori tuo pasakyti, jog buvimas grynu geru europiečiu iki galo niekada nebus įmanomas. Todėl teks

<...> susitaikyti su tuo, kad jeigu kokia nors tauta, kenčianti nuo nacionalinės karštligės ir politinio garbės troškimo, n o r i kentėti, – tai jos protą užtemdys įvairūs debesys ir ūkanos, žodžiu, ją ištiks nedideli iškvailėjimo priepuoliai: pavyzdžiui, vokiečius šiandien ištinka tai antiprancūziškas iškvailėjimas, tai antižydiškas, tai antilenkiškas, tai krikščioniškai romantiškas, tai wagneriškas, tai teutoniškas, tai prūsiškas (tik pažvelkime į šiuos vargšus istorikus, šiuos siebelius ir treitschkes ir jų tvirtai suveržtas galvas) ir visokie kitokie maži vokiečių proto ir sąžinės aptemimai. (Nietzsche 2020: 228)

Ar Nietzsche manė, kad tie nacionalistiniai archajiniai proto užtemimai tėra maži ir nerimauti dėl to nereikia? Jis tiesiog juos išvelgia, supranta jų neišvengiamumą (nelyg C. G. Jungas identifikavo archetipų įtaką individo sąmonei), bet skatina savo skaitytoją kritiškai juos suvokti. Skatina, mūsų galva, kaip liberalusis Rorty'io ironikas. Kodėl?

Atrodytų, pranašiškas, bet kartu ir ironiškas pateiktas yra šios knygos aštuntajame skyriuje Nietzsche's aprašytas ar tai iš tiesų nugirstas, ar jo sugalvotas dviejų neva senų nacionalistų pokalbis. Jie svarsto nacionalinių politinių veikėjų didybės klausimą. Vienas jų siūlo įsivaizduoti valstybės vyrą, kuris „savo tautą ištums į tokią padėtį, kad jai nuo šiol teks vykdyti „didžiąją politiką“, kuriai ji iš prigimties nepasirengusi ir nepritaikyta, ir naujam abejotinam vidutiniškumui ji bus priversta paaukoti savo senas ir tikras dorybes, – tarkime, kad valstybės vyras apskritai pasmerks savo tautą „politikavimui“ (Nietzsche 2020: 213–214). Ar tai nėra aliuzija į valstybės vyrą, atėjusį valdyti Vokietijos 1933 metais. Juo labiau, kad toliau sakoma, kad toks valstybės vyras „pažadins snūduriuojančias savo tautos aistras ir geidulius“, „išvers jos sąžinę, susiaurins jos protą, pavers jos skonį 'tautiniu'“. Dar daugiau, Nietzsche tęsia toliau futurologines išvalgas per pirmojo senojo nacionalisto numatymus, kuris siūlo įsivaizduoti dar kitą žingsnį, t. y. numatyti, kad šis valstybės vyras padarytų kažką tokio, „už ką jo tauta ateityje, jei tik ją turėtų, būtų priversta atgailauti“. Visa ši ilga numatymų grandinė yra tam, kad būtų iškeltas probleminis klausimas: ar toks valstybės vyras galėtų būti vadinamas didis? Antrasis senukas nacionalistas linkęs entuziastingai jį pavadinti didžiu. Tačiau pirmasis šį nutraukia užkirsdamas ir neigiamai atsakydamas į savo išsikeltą klausimą: „Jis stiprus, stiprus ir beprotis! Bet ne didis!“ (Nietzsche 2020: 214). Į šį dramatinį filosofinį teatrą Nietzsche galiausiai įveda

ir save. Bet, skirtingai nuo besikarščiuojančių senukų, jis ramiai šį ginčą kontempliuoja nepriimdamas tarsi nė vienos pozicijos, tarsi likdamas anapus, tuo dar labiau sustiprindamas savąją ironiko galią. Stiprus ir beprotis vadovas, Vokietijoje pažadinęs archajinės tautos galias ir privedęs ją prie katastrofos, privertė atgailauti. Kas jis? Atsakymas pernelyg akivaizdus žvelgiant iš šiuolaikinės perspektyvos. Bet jis negalėjo būti akivaizdus Nietzsche'į. Tai iš kur jis žinojo, kaip taip gali nutikti?

Patriotizmo ir kosmopolitizmo vertybių santykis politikoje – komunitaristų bei liberalų diskutuojama problema. Antologijoje *Debatai šiuolaikinėje politinėje filosofijoje* komunitaristai tautą priešina iškeltam liberalų laisvės ir lygybės idėjų primatui. Rogeris Scrutonas (2005) gina tautos sąvokos legitimumą šiuolaikiniame diskurse, Davidas Milleris (2005) – tautiškumo, o Alasdairas MacIntyre'as (2005) retoriškai tebeklausia, ar patriotizmas yra vertybė? Nietzsche nesitapatintų nė su viena iš pozicijų. Priartėdamas prie problemos per savąją psichologizuotą politinę antropologiją ir būdamas „rortiškuoju ironiku“ jis, mūsų galva, pagrįstai numatė dviejų priešingų polių – buvimo geru europiečiu bei buvimo tautos patriotu – nuolatinės įtampos ir dinamikos neišvengiamybę.

Išvados

1. Nietzsche's tyrinėtojai iki šiol diskutuoja dėl jo politinės filosofijos galimumo. Šio straipsnio autorė lygina jo politinės minties kryptingumą su Sokrato kaip ironiko valstybės institucijų ironiška kritika ir pritaria Richardo Rorty'io minčiai, kad į Nietzsche'ę galima žvelgti kaip į liberalų ironiką, kurio tikslas yra žadinti laisvą kritišką mintį, išvaduojančią iš paklusnumo rutinos.
2. Šiame straipsnyje autorė traktuoja Nietzsche's politinę mintį kaip politinę antropologiją, pagrįstą jo susidomėjimu tiek individualia, tiek tautos psichologija. Šiuo aspektu Nietzsche's išvalgos gali būti lyginamos su nacionalizmo teorinio pradininko Johanno Herderio antropologija, tačiau būtent šis lyginimas išryškina Nietzsche's politinės minties pamatinį nevienareikšmiškumą, kritiškumą ir europinį kryptingumą. Jie abu tautos gyvybingumą priešino valstybei, kaip abstrakčiam išvestiniam politiniam dariniui. Kita vertus, Nietzsche, skirtingai nuo Herderio, visgi pirmenybę atiduoda ne minios, o individo psichologiniams tyrimams ir būtent stiprų individą laiko politinio veikimo pagrindiniu dėmeniu.
3. Nepaisant tyrinėtojų išvengtų kai kurių fakultatyvių atsiktinių sutapimų, Nietzsche's politinės išvalgos pagrįstai negali būti laikomos nei nacizmo, nei fašizmo teoriniu pagrindu.

Literatūra

- Ansell-Pearson, K., 1994. *An Introduction to Nietzsche as Political Thinker. The Perfect Nihilist*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Baranova, J., 2001. Trys atsakymai į klausimą „Kas yra žmogus?“. *Žmogus ir žodis. Filosofija. Mokslo darbai* 4: 4–12.
- Baranova, J., 2007. *Nietzsche ir postmodernizmas*. Vilnius: LEU leidykla.

- Baranova, J., 2020. Friedrichas Nietzsche: kaip priartėti arčiau tiesos. In: F. Nietzsche. *Anapus gėrio ir blogio. Ateities filosofijos preliudija*, vertė E. Nekrašas. Vilnius: Apostrofa, 299–319.
- Bataille, G., 1988. *Inner Experience*, translated by L. A. Boldt. Albany: State University of New York Press.
- Bergmann, P., 1987. *Nietzsche: The Last Anti-Political German*. Bloomington: Indiana University Press.
- Brown, N. et al., 2020. *Perspectives: An Open Introduction to Cultural Anthropology*. Prieiga per internetą: <http://perspectives.americananthro.org/Chapters/Perspectives.pdf>.
- Buber, M., 1992. The Nature of Man. In: *On Intersubjectivity and Cultural Creativity*. Chicago, London: The University of Chicago Press, 29–56.
- Burnham, D., 2007. *Reading Nietzsche. An Analysis of Beyond Good and Evil*. London and New York: Routledge.
- Clastres, P., 1990. *Society against the State: Essays in Political Anthropology*. New York: Zone Books.
- Conway, D. W., 1997. *Nietzsche & the Political*. London and New York: Routledge.
- Conway, D. W., 2010. *Nietzsche's Dangerous Game*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Golomb, J., Wistrich, R. S., 2002. Introduction. In: J. Golomb, R. S. Wistrich (eds.). *Nietzsche: Godfather of Fascism? On the Uses and Abuses of a Philosophy*. Woodstock: Princeton University Press, 1–16.
- Halevy, D., 1911. *Žyjnį Friedricha Nyčė*, perversod A. I. Iljinskogo. Sankt-Peterburg, Moksva: M.O. Volf.
- Heidegger, M., 1991. *Nietzsche*. Vol. 1. *The Will to Power as Art*. Vol. 2. *The Eternal Recurrence of the Same*, translated by D. F. Krell. San Francisco: Harper & Row.
- Herder, J. G., 1977. *Idei k filosofii istoriji čeloviečestva*, perversod A. V. Michailova. Moskva: Nauka.
- Horvath, A. et al. (eds.), 2018. *Divinization and Technology: The Political Anthropology of Subversion (Contemporary Liminality)*. London: Routledge.
- Horvath, A. et al. (eds.), 2020. *Walling, Boundaries and Liminality: A Political Anthropology of Transformations (Contemporary Liminality)*. London: Routledge.
- Kantas, I., 2010. *Antropologija pragmatiniu požiūriu*, vertė R. Plečkaitis ir R. Rybelienė. Vilnius: Margi raštai.
- Lang, B., 1990. *Act and Idea in the Nazi Genocide*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kaufmann, W., 1950. *Nietzsche: Philosopher, Psychologist, Antichrist*. Princeton: Princeton University Press.
- MacIntyre, A., 2005. Is Patriotism a Virtue? In: *Debates in Contemporary Political Philosophy. An Anthology*, eds. D. Matravers and J. Pike. London and New York: Routledge: 286–300.
- Miller, D., 2005. Defence of Nationality. In: *Debates in Contemporary Political Philosophy. An Anthology*, eds. D. Matravers and J. Pike. London and New York: Routledge: 301–324.
- Nyčė, F., 1991. Stabų saulėlydis. In: F. Nyčė. *Rinkiniai raštai*, vertė A. Šliogeris. Vilnius: Mintis, 497–585.
- Nietzsche, F., 2007. *Ecce homo. Kaip tampama tu, kas esi*, vertė R. Jonynaitė. Vilnius: Apostrofa.
- Nietzsche, F., 2020. *Anapus gėrio ir blogio. Ateities filosofijos preliudija*, vertė E. Nekrašas. Vilnius: Apostrofa.
- Patton, P. (ed.), 1993. *Nietzsche, Feminism and Political Theory*. London and New York: Routledge.
- Platonas, 1968. Sokrato apologija. In: Platonas. *Dialogai*, vertė J. Dumčius. Vilnius: Vaga: 85–125.
- Plessner, H., 2018. *Political Anthropology (Studies in Phenomenology and Existential Philosophy)*, translated by N. F. Schott. Northwestern University Press.
- Scruton, R., 2005. In Defence of the Nation. In: *Debates in Contemporary Political Philosophy. An Anthology*, eds. D. Matravers and J. Pike. London and New York: Routledge, 271–285.
- Siemens, H. W., Roodt, V. (eds.), 2008. *Nietzsche, Power and Politics. Rethinking Nietzsche's Legacy for Political Thought*. Berlin and New York: Walter de Gruyter.
- Rorty, R., 1989. *Contingency, Irony and Solidarity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shaw, T., 2007. *Nietzsche's Political Skepticism*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Sodeika, T., 1998. Martinas Buberis ir žydiškoji „graikiško mąstymo“ alternatyva. In: Buber, M. *Dialogo principas. I. Aš ir Tu*. Vilnius: Katalikų pasaulis, 7–66.
- Strong, T. B., 1999. Nietzsche's Political Misappropriation. In: *Cambridge Companion to Nietzsche*. Cambridge: Cambridge University Press, 119–130.

- Strong, T. B., 1975. *Friedrich Nietzsche and the Politics of Transfiguration*. Berkeley: University of California Press.
- Surya, M., 2002. *Georges Bataille. An Intellectual Biography*. London, New York: Verso.
- Šerpytė, R., 2019. *Tikrovės spektrai. Vakarų nihilizmas tarp diagnozės ir teorijos*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Williams, H., 1996. *International Relations and the Limits of Political Theory*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London: Macmillan.